

Gruzdžių apylinkių kalba

Juozas Pabrėža

Pasaulyje reta tokių unikalių atvejų, kad toks mažas kraštas kaip Lietuva turėtų tiek daug įvairių tarmių, šnektų ir šnektelių. Gerai lietuvių tarmes pažinęs A. Baranauskas 1876 m. rašė:

„Lietuviškosios tarmės lygiai kaip didžiosios medžių šakos in mažesnes, o tos in dar smulkesnes šakojasi: [...] taip jog kone kiekviena parapija turi vis savąją, bent kiek nuo kitų parapijų ktonišką ištarmę“¹.

Kuo gi savita, ktoniška ir kokia šiandien yra gruzdiškių kalba? Ryškiausiai vienos ar kitos šnektos ypatumus atskleidžia garsai, vadinamosios fonetinės ypatybės. Taigi daugiausiai ir bus remiamasi jomis taip kaip ir pačiais seniausiais gyventojais, geriausiai išlaikiusiais vietinę tarmę. Visi pateikti pavyzdžiai yra paimti iš rišlių tekstų, kurie autoriaus ir Šiaulių universiteto studentų lituanistų buvo įrašyti 1989 ir 2004 m. dialektologinių ekspedicijų metu. Gruzdžių apylinkės vietovės, iš kurių užrašyti šnektos tekstai, yra šios: Dárgaičiai, Daujōčiai, Dimšiai, Gruzdžiai, Kantminiai, Lýgudai, Lukošaičiai, Mažeikiai, Norvaišiai, Poviliškiai, Račiai, Ražai, Rakañdžiai, Savičkiai, Šepkaičiai, Valdomai, Žiógai.

Pagal 1964 m. pateiktą ir patikslintą naująją A. Girdenio ir Z. Zinkevičiaus lietuvių kalbos tarmių klasifikaciją Gruzdžių miestelis ir jo apylinkės priklauso vakarų aukštaičių šiauliškių patarme². Apskritai visi aukštaičiai pirmiausiai skirstomi į tris didesnius plotus: vakarų, pietų ir rytų. Svarbiausias tų patarmių skiriamasis kriterijus – nevienodas bendrinės kalbos dvigarsių *am, an, em, en* ir nosinių balsių *a, e* atliepimas. Vakarų aukštaičiai, skirtingai nuo pietų ir rytų aukštaičių, minėtus garsus išlaiko nepakitusius. Gruzdžių šnektą tą patvirtina: joje dvigarsiai *am, an, em, en* ir balsiai *a, e* yra tariami kaip ir bendrinėje kalboje, pvz.: *sámtis* „samtis“, *ámžū* „amžių“, *žámbis* „žambis“, *dañkus* „Adamkus“, *sañda* „samdo“, *tañsei* „tamsiai“, *lángs* „langas“, *i dañgu* „į dangų“, *vánderi* „vandenį“, *iš rakañdžū* „iš Rakandžių“, *bañda* „bandą“, *kánd* „kanda“, *ižgránde* „išgrande“, *teñpe* „tempė“, *žénts* „žentas“, *šveñta* „šventą“, *keñč* „kenčia“, *āžuols* „ažuolas“, *žāsis* „žąsis“, *drāsei* „drąsiai“, *kā* „ka“, *švėšf* „švęsti“, *tėš* „tešia“.

Gana didelį plotą užimanti vakarų aukštaičių tarmė ryškiai skyla į dvi patarmes, kurios pagal didžiausius miestus vadinamos kauniškių (pietinė dalis) ir šiauliškių (šiaurinė dalis) vardais. Kauniškių patarmės pagrindu XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje susiformavo lietuvių bendrinė kalba³. Todėl visiškai suprantama, kad šiame plote daug skirtumų nuo bendrinės kalbos nėra. Vakarų aukštaičių šiauliškių patarmė, kuri užima gana ilgą ir siaurą ruožą nuo Žagarės šiaurėje iki Ariogalos, Jonavės pie-

Straipsnis, serijos „Lietuvos valsčiai“ Lietuvos mokslinių tyrimų mokslo darbų komisijos įvertintas 2008 07 08, „Versmės“ leidyklai įteiktas 2005 11 04, pirmą kartą paskelbtas 2010 08 09 elektroninio serialinio leidinio „Lietuvos lokaliniai tyrimai“, ISSN 2029-0799 visateksteje svetainėje www.llt.lt.

¹ Baranauskas A. *Raštai*, Vilnius, 1970, t. 2, p. 181–182.

² Girdenis A., Zinkevičius Z. Dėl lietuvių kalbos tarmių klasifikacijos, *Kalbotyra*, 1966, t. 14, p. 139–148.

³ Zinkevičius Z. *Lietuvių kalbos dialektologija*, Vilnius, 1994, p. 28.

tuose ir kuriai priklauso aprašomoji Gruzdžių šnektą, kur kas labiau nutolusi nuo bendrinės kalbos.

Ryški Gruzdžių šnektos ypatybė yra galūnių redukcija, t. y. garsų nykimas arba jų kiekybinis ar kokybinis susilpnėjimas⁴. Beveik visada šnektos atstovai išmeta trumpąjį balsį *a* nekirčiuotose galūnėse, pvz.: *šiēns* „šienas“, *kiēms* „kiemas“, *žīts* „žydas“, *vākars* „vakaras“, *señūns* „seniūnas“, *vežims* „vežimas“, *jáuns* „jaunas“, *gīvs* „gyvas“, *lēts* „lėtas“, *rañd* „randa“, *bég* „bėga“, *šviēč* „šviečia“, *gēf* „geria“, *nekráun* „nekrauna“. Gana dažnai netiriamas ir tos pačios pozicijos trumpasis balsis *i*, ypač veiksmazodžių bendratyse, pvz.: *tūr* „turi“, *tīk* „tiki“, *smirđž* „smirdi“, *žídž* „žydi“, *gāl* „gali“, *stōv* „stovi“, *gēf* „gerti“, *šókf* „šokti“, *dīrpf* „dirbti“, *brīšf* „bristi“, *sukóšf* „sukošti“, *tarnáu* „tarnauti“, *pavažinėf* „pavažinėti“.

Gruzdžių šnektai būdingas ir nekirčiuotų kamieno bei galūnių ilgųjų balsių trumpinimas, pvz.: *birēf* „byrėti“, *gribáu* „grybauti“, *virēlis* „vyrelis“, *dudōrei* „dūdorai“, *krutīne* „krūtinė“, *nerukīk* „nerūkyk“, *pařša* „parša“, *i_ bažnīče* „į bažnyčią“, *pas_viena* *gaspadorū* „pas vieną gaspadorių“, *už_dīka* „už dyką“, *tēšla* „tešlą“, *pirti* „pirti“, *dīršu* „dirsių“, *skirību* „skirybų“, *savāite* „savaitę“, *nepriprāte* „nepripratę“, *nāktis* „naktys“.

Kitoks yra nekirčiuotų ilgųjų balsių *o*, *ė* trumpinimas. Priešskirtiniai *o*, *ė* dažniausiai kokybę išlaiko, tik yra tariami trumpai ir neįtemptai (žymimi *o*, *ė*), pvz.: *sodāba* „sodyba“, *dorībe* „dorybė“, *broļūku* „broliukų“, *pašokinėk* „pašokinėk“, *sumokēf* „sumokėti“, *tėvėli* „tėvelį“, *mėnesīena* „mėnesiena“, *sėdēf* „sėdėti“, *bėgims* „bėgimas“, *slėptūve* „slėptuvė“. Nekirčiuotose galūnėse vietoj *o*, *ė* dėsningai tariami trumpieji balsiai *a*, *e*, pvz.: *pīena* „pieno“, *lig_rīta* „lig ryto“, *maīsta* „maisto“, *supīka* „supyko“, *apgāva* „apgavo“, *gāna* „gano“, *drūska* „druskos“, *pānas* „panos“, *piršlības* „piršlybos“, *blōgas* „blogos“, *sāule* „saulė“, *kārve* „karvė“, *gegužīne* „gegužinė“, *nušove* „nušovė“, *pasikōre* „pasikorė“, *kēle* „kėlė“, *žēmes* „žemės“, *nāgines* „naginės“, *iš_mēiles* „iš meilės“, *bāimes* „baimės“. Tos pačios pozicijos balsis *o* po minkštųjų priebalsių ryškiai supriešakėja ir tariamas kaip *e*, pvz.: *vēlne* „velnio“, *iš_ūšpakale* „iš užpakalio“, *mēnese* „mėnesio“, *grāžes* „gražios“, *iš_bažnīčes* „iš bažnyčios“, *turėje* „turėjo“, *naūjes* „naujos“.

Tačiau būtina pažymėti, kad nekirčiuotų ilgųjų balsių trumpinimas Gruzdžių šnektose nėra absoliutus dėsningumas. Mat kiek šiauriau (apie Šakyną, Skaistgirį, Žagārę) apskritai visi ilgieji balsiai ne tik kirčiuoti, bet ir nekirčiuoti išlaiko ilgumą. Tikriausiai dėl šios artimos kaimynystės ir Gruzdžių apylinkėse kartais girdimi ilgi ar pusilgiai balsiai nekirčiuotose pozicijose, pvz.: *gīvėnims* „gyvenimas“, *mirlēf* „mylėti“, *pātīs* „patys“, *móteri.s* „moterys“, *tīkinti.s* „tikintys“, *gi.nėju* „gynėjų“, *krūmēlis* „krūmelis“, *stambūs* „stambūs“, *rugīnū miltū* „ruginių miltų“, *rūktu* „rūgtų“, *kirvi* „kirvi“, *i_kōše* „į košę“.

Didžioji dalis vakarų aukštaičių kirčiuotus *u*, *i* ir tuos *u*, *i*, kurie eina tvirtapradžių dvigarsių pirmuoju dėmeniu, pailgina iki pusilgių balsių. Tačiau Gruzdžių šnektą patenka į tą nedidelį vakarų aukštaičių šiauliškių plotelį (Gruzdžiaį, Dārgaičiai, Šakyną, Skaistgirį, Žagārę), kuriame minėti balsiai išlaiko savo trumpumą, pvz.: *kepūre* „kepurė“, *señūkai* „seniukai“, *rūsa* „rusą“, *šūliniūs* „šulinius“, *pūzbernis* „pusbernis“, *gīvūva* „griuvo“, *pašūta* „pasuito“, *lītai* „litai“, *gegužīne* „gegužinė“,

⁴ Barauskaitė J., Čepaitienė G., Mikulėnienė D., Pabrėža J., Petkevičienė R. *Lietuvių kalba I*, Vilnius, 1995, p. 236.

naminei „naminiai“, *kīts* „kitas“, *lìp* „lipa“, *kùlf* „kulti“, *kùrmis* „kurmis“, *pìlns* „pilnas“, *dìrb* „dirba“, *skìñf* „skinti“.

Užfiksuotos kelios nelauktos ir ne visai chrestomatinės šnekτος fonetinės ypatybės. Dialektologinėje literatūroje tradiciškai rašoma, jog bendratyse, kurios baigiasi *-enti*, *-inti* ir iš tų bendračių padarytose formose priebalsį *n* išmeta vakarų aukštaičiai kauniškiai. Tačiau ir Gruzdžių šnekte, kuri yra ne taip jau arti kauniškių ir kuri, kaip minėta, priklauso vakarų aukštaičiams šiauliškiams, užrašyta nemažai pavyzdžių su išmestu priebalsiu *n*, pvz.: *givéř* „gyventi“, *givéřu* „gyvensiu“, *augíř* „auginti“, *suviríř* „suvirinti“, *vadířdava* „vadindavo“, *gañđířdava* „gašdindavo“, *apřúřpídava* „aprupindavo“, *užrakířs* „užrakinis“, *těkířsi* „tekinsi“, *řakabířsi* „řakabinsi“, *pamėgířkit* „pamėginkite“, *paskólířk* „paskolink“, *řakabířk* „řakabink“. Kartais sporadiškai kai kuriuose žodžiuose ištiriamas ir visiškai sūduviškai (suvalkietiškas) (vėlgi nemažos vakarų aukštaičių kauniškių dalies ypatybė) susiaurėjęs ilgasis balsis *e* (žymimas ^{ie}), pvz.: *sířnei* „sėniai“, *sířseri.s* „seserys“, *pířčus* „pečius“, *vířže* „vežė“, *nířše* „nešė“, *děřšimt* „dešimt“, *berniřlis* „bernelis“. Įdomu, kad kitaip negu bendrinėje kalboje ar daugelyje lietuvių kalbos tarmių pasitaiko išgirsti žodžių, kuriuose neliginami kirčiuoti balsiai *a*, *e*, pvz.: *màma* „māma“, *klāšu* „klāšiū“, *pàsaka* „pāsaka“, *i_àpače* „i_āpačia“, *pàksa* „Pāksa“, *i_làtvijē* „i_lātvija“, *gramàtika* „gramātika“, *gàbalus* „gābalus“, *sveikàtas* „sveikātos“, *gàtvēs* „gātvės“, *žēmes* „žēmės“, *mētu* „mētū“, *vēde* „vėdė“, *miestēlis* „miestēlis“.

Pagal kirčiavimą Gruzdžių šnekte priklauso tam plotui, kuriame veikia visuotinis kirčio atitraukimo dėsnis, t. y. kirtis atitraukiamas nuo trumpos ir ilgos tvirtagalės galūnės į bet kokio ilgumo pirmą skiemenį⁵, pvz.: *žmōgus* „žmogūs“, *leñta* „lentà“, *jaūna* „jaunà“, *vařksti* „vargstì“, *lāzda* „lazdà“, *gèra* „gerà“, *pùta* „putà“, *màne* „manè“, *skànu* „skanù“, *drėbu* „drebù“, *nàmus* „namùs“, *vìsus* „visùs“, *bàsi* „basì“, *šněki* „šnekì“, *řvàri* „řvarì“, *kēlis* „kelis“, *řamšeis plaūkais* „řamsiaīs plaukaīs“, *vaĩkai* „vaikai“, *aĩgos* „algōs“, *pĩgàu* „pigiaū“, *àteis* „ateīs“, *grāžei* „gražiai“, *pĩlni grūžđžei ūbagu* „pilni grūžđžei ūbagū“. Daugiaskiemeniuose žodžiuose aukštaičiai, paprastai kitaip negu žemaičiai, atitraukia kirtį ne į pirmąjį, o į priešpaskutinį skiemenį. Tokių pavyzdžių užrašyta ir Gruzdžių apylinkėse, pvz.: *pajaūču* „pajaučiū“, *suprañti* „suprantì“, *ketvirti* „kervitì“, *ratēlus* „rateliūs“, *kepalūkus* „kepaliukùs“, *raugini* „rauginì“. Tačiau vis dėlto Gruzdžių šnekte daugiaskiemeniuose žodžiuose kur kas dažnesnis ir dėsningesnis yra kirčio atitraukimas į pirmąjį skiemenį, pvz.: *sařmata* „sarmatà“, *àrabus* „arabùs“, *gėgužines* „geguzinès“, *nėgalu* „negaliū“, *àtmintis* „atmintis“, *kūnigai* „kunigai“, *àtlaidai* „atlaidai“, *dėvintais* „devintaīs“, *pràradau* „praradaū“, *ūžauginau* „užauginaū“, *pàdarai* „padarai“, *imaišei* „imaišei“, *àtiduos* „atiduōs“. Beje, tokį daugiau žemaitišką kirčio atitraukimą dar labiau užtvirtina ir kai kuriuose žodžiuose po pagrindinio kirčio girdimi šalutiniai kirčiai, pvz.: *gērū laikū* „gerū laikū“, *šėimū* „šeimū“, *gēležis* „geležis“, *lašīnūr* „lašiniū“, *grāžōs* „gražiōs“, *pāmiškē* „pamiškē“, *pāvardē* „pavardē“. Tiesa, reikia pažymėti, kad aprašomojoje šnekte pasitaiko ir kai kurių kirčio atitraukimo nelygumų. Mat visiškai netoli Gruzdžių, t. y. kiek piečiau nuo jų, prasideda sąlyginio kirčio atitraukimo plotas. Pagal šį atitraukimo tipą kirtis atitraukiamas tik nuo trumpųjų galūnių ir nebeatitraukiamas nuo ilgųjų tvirtagalių

⁵ *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*, sudarė R. Bacevičiūtė, A. Ivanauskienė, A. Leskauskaitė, E. Trumpa, Vilnius, 2004, p. 61.

galūnių. Ko gero dėl šios artimos kaimynystės su kiek kitokio kirčiavimo plotu ir Gruzdžių šnekteje sporadiškai pasitaiko neatitraukimo atvejų iš ilgųjų tvirtagalių ar net trumpųjų galūnių, pvz.: *pinigū* „pinigū“, *aŕklū* „arkliū“, *laikaīs* „laikaīs“, *ištarnaŕ* „ištarnaŕ“, *paprastai* „paprastai“, *sutaisai* „sutaisai“, *gabūs* „gabūs“; iš antinio žodžio galo, pvz.: *uštėks* „užtėks“, *patiks* „patiks“, *išrās* „išrās“. Beje, kartais net ir vieno informanto kalboje galima išgirsti tų pačių žodžių su atitrauktu ir neatitrauktu kirčiu, plg.: *ūbagū* ir *ubagū* „ubagū“, *diēnū* ir *dienū* „dienū“, *alaus* ir *alaūs* „alaūs“, *pātink* ir *patiñk* „patiñka“, *sūtaisai* ir *sutaisai* „sutaisai“. Dažniausiai tokie nelygumai yra nulemti tam tikrų sakinio intonacinių dalykų⁶.

Aprašomojoje Gruzdžių šnekteje yra daug savitų, sodrių žodžių, ekspresyvių palyginimų, posakių. Štai nedidelis pluoštelis tų liudijančių sakinių, užrašytų minėtų ekspedicijų metu: *Dāba ka dideli kalb, vaikai liežuūvus išlėide klaūsos. Añkščeŕ rutēle žėldava ligi kēīu, dāba tik izdāiga, tūoįnuskīne* (apie merginas, kurios seniau ilgiau išlaikydavo nekaltybę). *Visōku tōku knīku* (pokštų, juokų) *par ūžgavēnes būdava. Damkus* (Adamkus) *i pāstika* (į Uspaskicha) *lābai kreīvai žūr.* *Mōtina su vaikai, vaiks pō vaika, kās pīrma, ne vēžimūkai, lōpšis pakabīts – kirkūok i kirkūok, i mā reīgđava kirkūof* (lopšį linguoti). *Dāžūr nebūva/ nedažīdavos kaip dāba, tāda sava vēida nešōje, kōki turēje.*

Aptartosios kalbos ypatybės rodo, kad Gruzdžių šnektai iš tiesų yra priskirtina vakarų aukštaičių šiauliškių patarimei. Tačiau esama šnekteje ir šiek tiek kaimyninių tarmių – vakarų aukštaičių kauniškių bei žemaičių – pėdsakų.

Straipsnis numatomas spausdinti „Lietuvos valsčių“ serijos monografijoje „Gruzdziai“ (vyr. redaktorius ir sudarytojas *Damijonas Šniukas*).

Straipsnio kalbos redaktorius *Albinas Masaitis*, korektorė *Vida Kasparavičienė*, anglų k. redaktorius, vertėjas *Aloyzas Pranas Knabikas*.

Straipsnio priedai, skelbiami atskirai (tam skirtuose leidinio skyriuose):

1. Straipsnio santraukos lietuvių ir anglų kalbomis.
2. Žinios apie autorių.

Nurodymai dėl straipsnių naudojimo (citavimo): Skelbiant ar bet koku būdu panaudojant bet kurį elektroninio serialinio leidinio „Lietuvos lokaliniai tyrimai“ svetainės www.llt.lt straipsnį ar jo dalį kartu su juo privaloma skelbti leidinio „Lietuvos lokaliniai tyrimai“ visą nesutrumpintą pavadinimą, jo tarptautinio standartinio serialinio leidinio numerį ISSN 2029-0799, interneto svetainės www.llt.lt pavadinimą, tomo (darbo) sutartinį kodinį pavadinimą, straipsnio autorių, straipsnio pavadinimą, „Lietuvos valsčių“ serijos monografijos, kuriai straipsnis parašytas, pavadinimus bei straipsnio pirmojo paskelbimo serijos monografijoje ir jo paskelbimo svetainėje www.llt.lt datas (jei šios datos sutampa, skelbiama viena – paskelbimo svetainėje www.llt.lt data).

⁶ Pabrėža J. Kirčio atitraukimo ir sakinio intonacijos ryšys šiaurinėse žemaičių šnektose, *Kalbotyra*, 1984, t. 35(1), p. 61–67.